

CUMHURİYET ÖNCESİ BİTLİS'TE YABANCI OKULLAR VE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

(FOREIGN SCHOOLS AND MISSIONARY ACTIVITIES IN BITLIS IN PRE-REPUBLIC ERA)

Öğr. Gör. M. Törehan SERDAR

Bitlis Eren Üniversitesi
mtserdar@gmail.com

Öz: *Bu çalışma Cumhuriyet öncesi Bitlis'te misyoner faaliyetleri ve bu faaliyetler kapsamında açılan okulların çalışmalarını incelemektedir. Bu okullarda okuyan Ermeni gençler daha sonra Anadolu topraklarında Osmanlı devleti aleyhine faaliyetlerde aktif rol oynamışlardır. Bu çalışmada Hristiyanlığın yayılması ve yardım faaliyetleri görüntüsü altında misyonerlerin açtıkları okullar aracılığı ile birer aracı haline geldikleri ülkelerin, Osmanlı devleti toprakları ve Anadolu'da siyasi emellerine ulaşabilmek için nasıl Osmanlı ve Türk karşıtı propaganda yaptıkları ve Anadolu'da çıkan isyanlarda nasıl rol oynadıkları araştırılmıştır. Sonuç olarak Bitlis'te Ermeni ayaklanmalarında ve Müslüman mezaliminde bu misyoner okulları ve faaliyetlerinin önemli etkisi bulunduğu öne sürülmektedir.*

Anahtar Kelimeler: *Bitlis, Ermeniler, Amerikan Bord Heyeti, Yabancı Okullar, Misyonerler.*

Abstract: *This study analyzes missionary activities in Bitlis and operations of schools opened as part of the said activities. The Armenian youth that studied in these schools later played an active role in activities in Anatolia against the Ottoman state. In this study, it is examined how missionaries, under the guise of spreading Christianity and bringing aid services, made anti-Ottoman and anti-Turkish propaganda and what role they played in revolts raised in Anatolia via schools in order for countries, of which they have become an instrument, to reach their political ambitions in the Ottoman territories and Anatolia. Ultimately, it is asserted that the said missionary schools and activities played a role in the Armenian revolts and atrocities against Muslims in Bitlis.*

Keywords: *Bitlis, Armenians, American Board of Commissioners for Foreign Missions, Foreign Schools, Missionaries*

Giriş

1850 yıllarından itibaren Amerikan misyonerleri yardım çalışmalarını ileri sürerek Bitlis'te okul ve yetimhaneler açmaya başladılar. 1890 yıllarına gelindiğinde bu okullardan mezun olanlar Bitlis ve çevresinde çıkan isyanlarda önemli roller üstlendiler. Bitlis'te bulunan bütün kurum ve kuruluşlarda görev yapmaya başlayan bu kişilere okullarda ihtilalcilik ruhu aşılanmış, daha sonra Bitlis ve çevresinde meydana gelen olaylarda bu misyoner okullarında alınan eğitimin önemli etkileri olmuştur. Bitlis'teki bu misyoner okullarının faaliyetleri her gün artarak devam etmiş, Tehcir yasasına kadar Bitlis ve çevresinde binlerce insanın katliamına neden olmuştur. Kurulan bu okullarda verilen eğitim ve bu okullarda eğitim veren misyonerler Bitlis'teki Ermeni isyanlarının önünü açmıştır.

Cumhuriyet Öncesi Bitlis'in Nüfus Yapısı

20. yüzyıla girildiğinde Bitlis ili; Muş, Siirt ve Çapakçur (Bingöl'ün eski ismi) sancaklarıyla 3 sancak, 14 ilçe ve binden fazla köyden oluşmaktaydı.

1914 yılında Dâhiliye Nezareti Sicil Genel Müdürlüğü tarafından yapılan son nüfus sayımında ilin genel nüfusu şöyledi:¹

<u>Genel Nüfus</u>	<u>Ermeni</u>	<u>Katolik Ermeni</u>	<u>Protestan</u>
437.479	114.704	2.788	1.640

Bu rakamlar ülkelere ve kişilere göre değişiklik göstermiştir. Ermeni kaynakları Ermeni nüfusunu 218.404,² İngiliz Kaynakları 119.132,³ Amerikalı Profesör Magie 185.000,⁴ Justin Mc Carthy arşiv belgelerine dayandırarak yaptığı araştırmalarında 117.492⁵ kişi olarak göstermektedir.

1 Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, sah. 143

2 Raymond, H. Kevorkian et Paul Paboudjian, *Les Arméniens dans L'Empire Ottoman à la veille du génocide*, Paris 1992. 1912 yılı nüfus rakamları 1913 yılında yayınlanmıştır. Lord Bryce de aynı rakamları kullanmıştır.

3 Özdemir, Hikmet vd. Çiçek Kemal, Turan Ömer, Çalık Ramazan, Halaçoğlu Yusuf, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi - Sayı 101, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, sah. 28

4 FO/4162/E 13585, Mc Donnell Dernekar, 29.10.1970

5 *Memalik-i Osmaniyye'nin 1330 (1914) Senesi Nüfus İstatistiği*, Dersaadet 1336 (1920), sah. 4

(Osmanlı Arşivlerinden alınan Bitlis Haritası)

Gerek bazı yabancı yazarlar ve gerekse patrikhane tarafından nüfus aşırı derecede abartılmıştır. Bütün abartılara rağmen Ermeni nüfusu hiçbir zaman Müslüman nüfusunda fazla olmamış. Bitlis, Osmanlı topraklarında Ermeni nüfus yoğunluğunun en çok olduğu il olmasına rağmen, yine de Ermeni nüfusu, toplam nüfusun %33'ünü geçmemiştir.⁶

2. Bitlis'te Azınlık Okulları

Yukarıdaki nüfus yapısına rağmen Bitlis'teki Ermeni ve diğer yabancı okulların sayılarının Müslüman okul sayısı kadar olması oldukça düşündürücüdür.

Osmanlının Millet-i Sadıka (sadık millet) dediği Ermenileri isyanlara hazırlayan ve bu isyanlarda liderlik yapan bu okulların sayısı Bitlis'te oldukça fazladır.

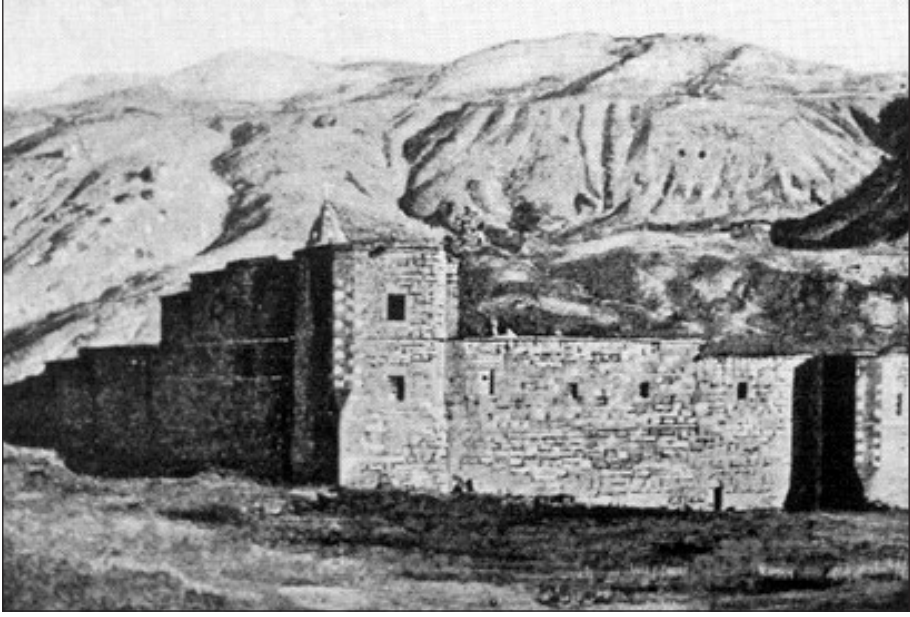
Tarih seyri içinde ilimizde bulunan azınlıkların ve yabancıların kurduğu okullar ve bu okulların faaliyetleri şöyledir.

a) Ermenilerin Kurduğu Okullar

Bir Ermeni yazarı olan Yeremiye Çelebi Kömürcüyan, yazmış olduğu *İstanbul Tarihi* isimli eserinde 15. Asır başlarında Bitlis yakınlarındaki Amlordi Manastırı'nda İlahiyat, Felsefe, Mantık dersleri okutan bir Ermeni okulunun varlığından bahsetmektedir.⁷

6 Sevinç, Nejdet. *Ajan Okulları*, Oymak Yayınları, İstanbul 1975, sah. 132

7 Serdar, M. Törehan. *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, No: 11, Bitlis 2006, sah. 30

Lynch 1901. Amlordi Manastırı (Surp Hovhannes Mıgırdıç Kilisesi)

Robert W. Thomson; *Bitlis ve Ermeni Geçmişi* isimli makalede bu manastır hakkında şunları yazmıştır:⁸

“... Bununla birlikte, onbeşinci yüzyılda Bitlis kasabasında ve çevresinde çok sayıda kilise ve manastır vardı. Bitlis elyazması üretim merkezi haline gelmişti. Grigor Tatevatsi'nin vaazları, yazarın ölümünden bir yıl önce, kesin olmasa 1410 yılında Baghesh (Bitlis) de kopyalandı. 1450 yılında bir Chashots (Missal), Saint John Manastırı olan Surb Hovhannes Mıkırtıç (Amrdolu/Amlordi Manastırı) de kopyalandı. Bu el yazması hayatta kalan ve manastırda yazılan ilk yazmadır. Aziz John'un manastırının günümüzdeki ismi Amrdolu/Amrdol veya Amlordi'dir. Amlordi; “Çorak birinin oğlu” demektir.

Sadece birkaç el yazmaları kopyalamak için kurulan bu okulda, onbeşinci yüzyıldan önce de kopyalama işlemlerinin yapıldığı bilinmektedir. Amrdolu okulu 1599 yılında kapalı tutulmuş, 1600 yılında onarıldıktan sonra manastıra dönüştürülmüştür. Amrdolu Manastırı'nın

⁸ Thomson, Robert W. *Armenian Baghesh (Pages)/Bitlis and Taron/Mush, Bitlis and Armenian Histories*, Ucla Armenian History and Culture Series, Historic Armenian Cities and Provinces, 2 California, Academic publishers since 1980, sah. 109

açılışı başrahip Barsegh Baghishetsi tarafından yapılmıştır. Bu başrahip 1615 yılında ölmüş, ancak yaptığı faaliyetler öğrencileri ve halefleri tarafından devam ettirilmiştir.”

Onyedinci yüzyıl tarihçisi Tebriz’li Arakel; Ermeni Ansiklopedisinde bu manastırdan “üniversite” (hamalsaran) diye söz etmiş, ona “*O dasatun vardapetats*” (Bilim adamlarının üniversitesi) demiştir.⁹

Arakel tarafından kaleme alınan *Tanımlar Kitabı* isimli eserin 29. bölümde manastır şöyle anlatıyor: “Şimdiki Baghesh (Bitlis) kentinde eski zamanlarda rahipler, Amrdol denilen bir üniversite (dasatun) kurdular.”¹⁰

1710 yılında son derece gelişen bu Bitlis Ermeni okulunun “Darülfünun” yani Üniversite adıyla anıldığı yine aynı kaynak tarafından ileri sürülmektedir.¹¹

Patrik Ormanyan’ın Azkabadum’da yazdığına göre bu okuldan mezun olanlar, Osmanlı topraklarının dört bir yanında Ermeni okulları açtılar. Bu manastır tehçire kadar faaliyetini yürütmüş, Cumhuriyet döneminde bakımsızlıktan yıkılmıştır.¹²

Patrik Ormanyan’ın Azkabadum’da yazdığına göre bu okuldan mezun olanlar, Osmanlı topraklarının dört bir yanında Ermeni okulları açtılar. Bu manastır tehçire kadar faaliyetini yürütmüş, Cumhuriyet döneminde bakımsızlıktan yıkılmıştır.

b) Yabancıların Açtığı Okullar

1830’lı yıllardan itibaren Bitlis’teki azınlık okulları sayısının hızla arttığı, başka gayelere yöneldiği görülmektedir. Bunların içinde en önemli olanı Amerikan Bord ajanlarının faaliyetleridir. Bu faaliyetler, ileride Bitlis’te çıkacak olan çok sayıda Ermeni isyanının kaynağını oluşturdu.

Kısa adı ABCFM olan (American Board of Commissioners for Foreign Missions) cemiyeti mensupları, Amerikan Protestan rahipleri olup bu alanda faaliyet göstermişlerdir. Bunlardan en fazla öne çıkan isimler, cemiyetin Bitlis bölge sorumluları Royal Merriman Cole ve George C. Knapp’tır. Knapp ve

9 Hovannisian, Richard G. *Armenian Baghesh (Pages)/Bitlis and Taron/Mush*, Edited by Richard G. Hovannisian, Ucla Armenian History and Culture Series, Historic Armenian Cities and Provinces, 2 California, Academic publishers since 1980, sah. 109-110

10 Hovannisian, Richard G. *Armenian Baghesh (Pages)/Bitlis and Taron/Mush*, age., sah. 109-110

11 Serdar, M. Törehan. *Bitlis’te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1995, sah. 26

12 Hovannisian, Richard G. *Armenian Baghesh (Pages)/Bitlis and Taron/Mush*, age., sah. 110

Cole, Bitlis'te uzun yıllar ikamet ederek bölgenin siyasi ve sosyal hayatındaki birçok gelişmeye etki eden isimlerdir. Bu isimlerden Knapp, yıllarca Bitlis merkezde bulunan Protestan mektebinin müdürlüğünü yaparken, Cole de uzun bir süre bu okulda Knapp'ın yardımcısı ve öğretmen olarak görev yapmıştır. Knapp'ın ölümünün ardından çocukları, bölgede babalarının açtığı yoldan Protestanlığı yayma ve özellikle bölgedeki gayr-i müslim tebaayı yanına çekerek onları eğitime faaliyetlerine hız kesmeden devam etmişlerdir. Bu faaliyetler sadece Bitlis ve ilçeleri ile sınırlı olmayıp, kendilerinin sorumluluğu altına verilmiş olan Muş, Siirt ve bunlara bağlı kazaları da kapsamaktadır. 1915 ile birlikte birçok Amerikan misyoneri bölgeden ayrılmıştır. Daha sonraki yıllarda, bölgede yıllarca faaliyet göstermiş olan Protestanlara ait mülkler, devletin uhdesine geçerek askeri ve mülki amaçlar için kullanılmıştır.¹³

Osmanlı ülkesinde 40 yıl kalan Cole, yaşadıklarını bir günlükte toplamıştır. Zoryan Enstitüsünde bulunan Cole'e ait koleksiyonunda günlüğünden başka 9.100 adet el yazması sayfalar ve 900 fotoğraf bulunmaktadır.¹⁴

Cole'nin Bitlis'te bulunduğu dönemde Hersan Mahallesinde Hristiyan Mektebi ve Mahallebaşında bulunan mekteplerde müdürlük yapmıştır. Cole'nin çevredeki Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılayarak misyoner okullarına çekmeye çalışmış ve amacının da bu öğrencileri protestanlaştırmak olduğu yazışmalarda açıkça ifade edilmiştir.¹⁵

Amerikan Board Bitlis Misyoneri
George Perkins Knapp
(Osmanlı Belgelerinde Bitlis,
Yaşar Azap)

Amerikan Board Bitlis Misyoneri
Royal Merriman Cole
(Osmanlı Belgelerinde Bitlis,
Yaşar Azap)

13 Azap, Eralp Yaşar. *Osmanlı Belgelerinde Bitlis*, Bitlis Eğitim, Tanıtım Vakfı yayınları (BETAV), İstanbul 2015, sah. 121

14 Azap, Eralp Yaşar. *Osmanlı Belgelerinde Bitlis*, age., sah. 129

15 Azap, Eralp Yaşar. *Osmanlı Belgelerinde Bitlis*, age., sah. 130

Doğu Anadolu üzerine ağırlık koyan Amerika, İmparatorluğun en sadık tebaası olan Ermenileri Bord Ajanları sayesinde harekete geçirtti. 1832'de İstanbul'da toplanan Amerikan Bord Ajanları, Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusunda bulunan Ermeni kiliselerinin reformasyonu için çalışmışlar, bu bölgelerde açılan Amerikan Ajan okullarında binden fazla öğrenciye Ermenilik şuurunu vermiştir.¹⁶

Misyonerler 1840'larda Türkiye'den ABD'ye Ermeni öğrenciler göndermeye başladılar. İlk gönderilenler papaz olarak yetiştirilmek üzere Amerikan teoloji okullarına ve teoloji fakültelerine yerleştirildi. Daha sonra da laik eğitim için Ermeni gençleri Amerika'ya gönderildi. Bu gençlerin bir bölümü öğrenimlerini tamamlayıp Türkiye'ye döndü, bir kısmı göçmen olarak Amerika'da kaldı, ABD vatandaşlığına geçti. Bunlar, ABD'de Ermeni göçmenlerinin öncüleri oldu, Ermeni kolonisinin çekirdeğini oluşturdu. Daha sonraki yıllarda Amerikalılarla iş tutan küçük Ermeni tüccarları, onların ardından 1890'lara doğru küçük esnaf, zanaatkar ve köylü Ermeniler de dalga dalga Amerika'ya göç etti.¹⁷

Bir hayır cemiyeti adı altında faaliyet gösteren bu okullar, o tarihten Milli Mücadelenin sonuna kadar Anadolu toprakları üzerinde 200 milyon dolardan fazla para harcamıştır.¹⁸

Ermenilere yardım etmek amacıyla kurulan bu cemiyet Balkanlarda, Suriye'de ve Anadolu'da yoğun bir propaganda yürüttü. "*Ermeniler Türkiye'ye girmek için açık bir kapıdır*" diyen bu cemiyetin kurucusu C. Young, bu bölgelerde 7 Üniversite, 43 Yüksekokul, 417 okul ve 5 ruhban okulu açarak yönetmeye başlamıştır.¹⁹

c) Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri

Başlangıçta dini gayeler ve kişisel gayretler şeklinde başlayan misyonerlik faaliyetleri, zamanla güçlenmiş, kendi ülkelerinin menfaatleri doğrultusunda sömürgeciliğin gelişmesine çalışan bir teşkilatın üyeleri halini almıştır.²⁰ Her ne kadar özünde dini barındırsa ve misyonerlerin büyük bir kısmı din adamlarından oluşsa da, bu durum zamanla değişmiş ve özellikle son

16 Mısırhoğlu, Kadir. *Moskof Mezalimi*, Cilt I-II, Sebil Yayınları, İstanbul 1977,

17 Şimşir, Bilal N. *Amerika'nın Türk-Ermeni Politikası*, Türk Yurdu Dergisi, Cilt 26, Sayı 226, Haziran 2006, sah. 52

18 Çavdar, Tevfik. *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları 1970, sah. 99

19 Kırşehirlioğlu, Erol. *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Bedir Yayınları, İstanbul 1963, sah. 32

20 Uralgıray, Yusuf. *İslam Âleminde Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 1977, sah. 6-7

yüzyıllarda ruhban olmayan kişilerin de misyoner olarak görev yaptıkları gözlenmiştir. Din adamlarının yanı sıra doktor, öğretmen, hemşire, barış gönüllüsü, araştırmacı adı altında görev yapan misyonerlere de rastlamak mümkündür.²¹

Osmanlı devletinde XVI. yüzyıldan itibaren İngiltere, Fransa, İsveç daha sonraları ise Almanya gibi ülkelerden birçok misyonerin geldiği gözlenmiştir. Misyonerlikle ilgili eserlerde Anadolu, “*Bible Land*” olarak adlandırılmakta olup bu kelime “*İncil Ülkesi-Kutsal Kitap Ülkesi*” anlamına gelmektedir. Hristiyanlar tarafından İncil ülkesi olarak kabul edilen Anadolu, misyonerlerin faaliyet gösterdiği bir bölge olmuştur. Osmanlı Devleti’nin zayıflaması ile beraber bu faaliyetler iyice artmaya başlamıştır. ABD’nin, Osmanlı Devleti’ndeki misyonerlik faaliyetlerinin başlaması da XIX. yüzyılın başlarına denk gelir. Amerikalı misyonerlerin Anadolu’ya gelmesi diğer misyonerlerden daha geç olmasına rağmen en başarılı olanlar bunlardır.²²

Amerikan misyonerlerinin Türkiye Ermenileri arasında ne kadar yoğun çalışmış olduklarını göz önüne sermek için birkaç istatistik bilgi vermek yerinde olur. Misyoner yayınlarında verilen bilgilere göre, 1893 yılında Türkiye’de 1317 misyoner görev yapıyordu. Bunların 223’ü Amerika’dan gelmiş, geriye kalan 1094’ü yerli Ermeniler arasından seçilip yetiştirilmiş kişilerdi. O tarihe kadar Amerika’dan gelip Türkiye’de uzun yıllar çalışmış olan Protestan misyonerlerinin sayısı 550 olmuştu.²³

Amerikan misyonerlerinin Türkiye’de 436 ibadet yeri vardı. Bunların 155’i tam kadrolu kilise, 281’i daha küçük ibadet yerleriydi. Bu kiliselerde 228’i papaz olmak üzere 1006 kişi görev yapıyordu. Türkiye’de Ermeni Protestan cemaati yaklaşık 60.000 kişiydi. Bunlardan 40.000 kadarı Pazar ayinlerine katılıyordu. 35.000 kişi Pazar günleri ayinlerden ayrı olarak verilen derslere kayıtlıydı. 13.528 kişi misyoner papazlarına günah çıkartmıştı.²⁴

Yine 1893’te Amerikan misyonerlerinin Türkiye’de 5 koleji, bunlarda 4085 öğrencisi vardı. Tam kadrolu yüksek kolejler şunlardı: Merzifon “Anadolu Koleji”, Antep “Merkezi Türkiye Koleji”, Üsküdar “Amerikan Kız Koleji”, Harput “Fırat Koleji” ve Rumeli’de “Samskov Eğitim Enstitüsü”.²⁵

21 Keha, Murathan. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyonerlik ve Erzurum’daki Faaliyetleri*, agm., sah. 75

22 Gürsoy, Şahin. *Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerine Üzerine Bir İnceleme*, Kocatepe Üniversitesi, sosyal Bilimler Dergisi, sah. 187

23 Şimşir, Bilal N. *Amerika’nın Türk-Ermeni Politikası*, agm., sah. 51

24 Şimşir, Bilal N. *Amerika’nın Türk-Ermeni Politikası*, agm., sah. 52

25 Şimşir, Bilal N. *Amerika’nın Türk-Ermeni Politikası*, agm., sah. 52

Bu kolejlere daha sonraki yıllarda yenileri eklendi: Kayseri'de "Talas Koleji", Mersin'de "Tarsus Koleji" gibi. İstanbul'daki "Robert Kolej" misyonerler tarafından kurulmuş ise de 1890'larda ayrı bir statüdeydi ve artık doğrudan misyonerlere bağlı değildi.²⁶

Yüksek kolejlerden başka, Amerikan misyonerlerin Türkiye'de "High School" dedikleri orta dereceli 80 okulu daha vardı. Bunların 16'sı yatılı kız okullarıydı. İlkokul düzeyindeki misyoner okullarının toplam sayısı 624 ve bunların yıllık öğrenci mevcudu 27.400 idi.²⁷

Bitlis'te ilk misyonerlik merkezi 1850'de kuruldu. Bu şehirde misyonerlerin kalıcı olduğunu göstermek için evler alındı ya da inşa edildi. Bitlis istasyonu Harput Evangelist Birliğine bağlı olarak açıldı. Misyonerler Osmanlı Devletindeki çalışmalarını beş farklı ırk için planlamışlardı: Yahudiler, Süryaniler, Rumlar, Müslümanlar ve Ermeniler. Bunlar içinde misyonerlerin en çok üzerinde çalıştıkları millet Ermeniler oldu. Osmanlı Devletindeki merkezlerin çoğu Ermeniler için kuruldu.²⁸

Anadolu'da ilk Ermeni olayları Bitlis çevresinde çıktığı düşünülürse konsolosların ve misyonerlerin varlığı ve işbirliği önemli bir sonuç ortaya çıkarır. Bitlis'i cazibe haline getiren en önemli unsur, Ermeni nüfusun yoğunluğudur. 1893 yılında Bitlis'te 167.054 Müslüman 101.358 Ermeni yaşamaktaydı.²⁹

Bu rakamlar bugün için belki küçük gibi görülebilir. Ama bugünkü eğitim düzeyini ve 70 milyonluk Türkiye'yi değil, o zamanki Ermeni nüfusunu ve genel eğitim düzeyini düşünmek ve rakamları ona göre kıyaslamak gerekir. XIX. yüzyıl sonlarında bütün Türkiye'de yaklaşık bir buçuk milyon Ermeni vardı. Amerikan misyonerleri bu nispeten küçük azınlık için Türkiye'de 624 okul ve 436 ibadet yeri işletiyorlardı. Ve bu rakamlar yıldan yıla artıyordu.³⁰

Amerikan misyonerlerinin İstanbul'da haftalık ve aylık birer gazetesi vardı. İstanbul'daki Amerikan "İncil Kitabevi" misyonerlerin başlıca yayın merkezlerinden biriydi. Amerikan misyonerler 1893 yılına kadar Türkiye'de 3 milyon İncil kitabı dağıtmıştır. Dağıtılan diğer kitapların sayısı 4 milyonu

26 Şimşir, Bilal N. *Amerika'nın Türk-Ermeni Politikası*, agm., sah. 52

27 Şimşir, Bilal N. *Amerika'nın Türk-Ermeni Politikası*, agm., sah. 52

28 Cırık, Bülent. *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, sah. 323.

29 Selvi, Haluk. *Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları (1893-1896)*, Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu, Ankara, 2014, sah. 201.

30 Selvi, Haluk. *Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları (1893-1896)*, age., sah. 202

aşmıştı. Yani Amerikan misyonerlerinin Türkiye’de dağıttığı toplam kitap sayısı 1893 yılında 7 milyonu aşmıştır. Bu, yeni doğan bebekler dâhil, her Ermeni’ye ortalama dört kitap ulaştırılmış demektir.³¹

Amerikan misyonerleri o yıllarda yani XIX. yüzyıl sonlarında, Türkiye’de yılda 285.000 dolar harcıyorlardı. Misyonerlerin toplam harcamaları 10 milyon doları aşmıştı. Bu rakamları da o günün ölçülerine vurarak değerlendirmek gerekir. Bir örnek: 1886 yılında inşa edilen ve çeşitli binalardan oluşan

Merzifon Amerikan koleji külliyesi 7 bin dolara mal olmuştu. 10 milyon dolar gibi büyük bir parayla, Merzifon Koleji külliyesi ayarında 1728 kolej yapılabilirdi.³²

Amerikan misyonerleri o yıllarda yani XIX. yüzyıl sonlarında, Türkiye’de yılda 285.000 dolar harcıyorlardı. Misyonerlerin toplam harcamaları 10 milyon doları aşmıştı.

Amerikan misyoner örgütü bu paraları Ermenilere harcamıştır. Bütün bu dolarlar, okullar, hastaneler, öğretmenler, kiliseler, papazlar, kitaplar, dergiler hep Ermeniler içindi. Yeryüzünde acaba başka hangi topluma, hangi azınlığa bu kadar yoğun

Amerikan parası dökülmüştür?³³

Öte yandan, Atlantik ötesinde, sokaktaki Amerikalı da cüzdanıyla Ermeni’ye bağlanmıştı. Özellikle Amerika’daki Ermeniler bunu organize ediyordu. Sivas’taki ABD Konsolosu Jewett; Amerikan vatandaşlarının Türkiye’deki misyonerlere her yıl 200.000 dolar toplayıp gönderdiklerini rapor ediyordu.³⁴ Amerikan misyonerleri de 1893 yılına kadar Amerikan vatandaşlarından toplam 6 milyon dolar aldıklarını yazıyorlardı. Paralar yıldan yıla artıyordu.³⁵

31 Şimşir, Bilal N. *Amerika’nın Türk-Ermeni Politikası*, agm., sah. 53

32 Şimşir, Bilal N. *Amerika’nın Türk-Ermeni Politikası*, agm., sah. 53

33 Şimşir, Bilal N. *Amerika’nın Türk-Ermeni Politikası*, agm., sah. 53

34 ZB. 334/77

35 Şimşir, Bilal N. *Amerika’nın Türk-Ermeni Politikası*, age., sah. 53

مکتوبی قلمی بمطابق

200

1900

489

1900

Amerika tarafından Bitlisli fakir Ermenilere yardım edilmek istenmesiyle ilgili belge

Türkiye Ermenilerine harcanan Amerikan dolarlarının çok büyük bölümü Amerikan Federal Devlet bütçesinden çıkmıyor, halktan toplanıyordu. Bu parayı toplayabilmek için Amerikan Protestan Kilisesi seferber oluyordu. Atlantik'ten Pasifik'e kadar baştanbaşa bütün Amerikan kiliseler işe koyuluyor, Türkiye Ermenileri için cemaatlerinden para istiyordu. Paranın toplanabilmesi için "zavallı Ermenilere" zulmeden "İğrenç Türk" teması işleniyor ve Amerikan halkının kafasına nakşediliyordu. Türk ne kadar çok kötülenirse ve yürekler zavallı ve masum Ermeni'ye ne kadar çok acındırılırsa, toplanan para o ölçüde artıyordu. Toplanan paranın önemli bir bölümü Amerikan Protestan Kilisesinin kasasına giriyor, bir bölümü de misyonerlere ve Ermenilere gidiyordu. Başka bir ifadeyle, Protestan Kilisesi Türk milletinin sırtından zenginleşiyordu.³⁶

1900 yıllarında faaliyetini iyice geliştiren bu misyoner teşkilatı, 9-10 yıl içerisinde okuttuğu öğrenci sayısı ile korkunç rakamlara ulaşmıştır. Bu misyonerlerin açtığı okulların gündüz okullarında 27.000, Pazar okullarında ise 35.000 öğrenci okumaktadır. Yalnız Anadolu kısmında 152 Amerikan misyoneri, 800 yerli yardımcı, 101 kilise, 12.000 muhabir, 47.000 müntesip, 48 kız koleji ve okulu, 350 genel okul bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğunda yürütülen faaliyetler için Amerika hükümeti tarafından en az 10 milyon dolar para harcanmış, bu paralarla 7 milyon adet kitap basılarak dağıtılmıştır.³⁷

36 Şimşir, Bilal N. *Amerika'nın Türk-Ermeni Politikası*, age., sah. 53

37 Sevinç, Necdet. *Ajan Okulları*, Oymak Yayınları, İstanbul 1975, sah. 31

Amerikan Board Misyonerlerinin Ovakışla'yı (Purhus) Ziyaretleri
Kaynak: Arevmedyan Hayastan

Protestan Miss Ely'in Bitlis Gezisi (Bitlis-Rahva)
Kaynak: Arevmedyan Hayastan

Bitlis'te Amerikalı Protestan Misyonerler. (19. Yüzyıl)
Kaynak: Arevmedyan Hayastan

Bitlis'teki Amerikan Misyonerleri aileleri ile birlikte
Kaynak: Arevmedyan Hayastan

Dr. Sayrus Hamlin'in Amerikan Bord Ajansı olarak çalışmaya başlamasından sonra Türkiye'deki Amerikan misyonunun üçlü bir teşkilatlanmaya gittiği "The Sword of İslam or Suffering Armenia" isimli eserde de belirtilmektedir. Esere göre bu üçlü teşkilatlanmanın merkez misyonu; Gaziantep ve Maraş bölgeleriyle ilgilenmiş, doğu misyonu; Van, Erzurum, Harput, Bitlis ve Mardin'deki çalışmaları yürütmüş, batı misyonu ise İstanbul, Bursa, İzmir, Sivas, Kayseri, Trabzon ve Merzifon'daki faaliyetleri organize etmiştir.³⁸

³⁸ Temizer, Abidin. *Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi*, Avrasya İncelemeleri Dergisi, II/2, 2013, sah. 172,

1895’de Mr. H.O.Dwight, Amerikan Bord adına yaptığı bir açıklamada; “Yaklaşık olarak 65 yıldır Türkiye’de faaliyette bulunan American Board of Mission’un, geniş bir eğitim düzeyine, geniş bir basın ve yayın örgütüne” sahip olduğunu belirttikten sonra “Şu anda Asya Türkiye’sinin değişik bölgelerinde 435 okulumuz ve bunlarda eğitim gören 19.795 öğrencimiz mevcuttur” demektedir.³⁹

Anadolu, XIX. yüzyılın son çeyreğinde misyonerlerin ve yabancı konsoloslukların istilasına uğramış durumdaydı. Ermenilerin yaşadığı belli başlı Anadolu şehirlerinde İngiliz, Amerikan, Rus, Fransız vs. konsolosları vardı. Misyonerler ve konsoloslar Anadolu’da mekik dokudular. Her biri Ermenilerin elinden tutuyor, onları kendi taraflarına çekiyordu.⁴⁰

İngiliz, Fransız ve Amerikalı misyonerler ilk önce Türkleri Hıristiyan yapma gayretine kapıldılar. Az sonra bunun imkânsızlığını anlayınca Rum ve Ermenileri Protestan yapmaya çalıştılar. Misyonerlerin bu çalışmaları Rum ve Ermenileri Proteston yapamamış ise de onları Türk ve İslam düşmanı yapma işine geniş ölçüde yaramıştır. Amerikan misyonerlerinin ilk başarısı İstanbul’da Robert Kolejinin açılmasıdır. Bunu Merzifon, Talas (Kayseri) Tarsus ve Bitlis Kolejlerinin açılması izledi. Buralarda okuyup mezun olan Ermeni gençlerini azgın Türk düşmanı komiteci ve çeteci olarak görüyoruz. Ermenilere silah yapmasını öğretenler bu misyoner okullarının öğretmenleridir. Bu hususta devlet şurasından emekli Muhammed-El-Mansur Efendi padişaha takdim ettiği lahikada: “Ermenilerin bu gibi tasavvur ve teşebbüslerde bulunmasına bizzat devleti aliyye sebep oldu: Zira Rum fenerinin başlangıcında Ağrıhaz hanedanından Ali beyin kavline göre Rumlara kilise yapmaya izin verilmeyip, istedikleri kadar mektep ve gemi yapmaya izin verilmesi Rumların başkaldırmalarına sebep olduğu gibi yüz bu kadar sene evvel Osmanlı ülkesine gelen Frenk papazlarının istedikleri yerlerde birer mektep açıp Ermenilerin evlatlarını talim ve terbiye eylemlerine izin verilmesi dahi şimdiki halde Ermenilerin başkaldırıp Devleti aliyye aleyhine bulunmalarına sebep oldu.” diyor.⁴¹

Bu okulların kuruluş gayesini ve Ermeni ayaklanmalarındaki yerini 1895-1896 (1312) Van Ermeni isyanını bastırmakla vazifeli Sadettin Paşa şöyle açıklıyor:

39 Sevinç, Necdet. *Ajan Okulları*, age., sah. 32 - Çavdar Tevfik, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, age., sah.100-101

40 Şimşir, Bilal N. *Amerika'nın Türk-Ermeni Politikası*, agm., sah. 52

41 Hocaoglu, Mehmed. *Arşiv vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul 1976, sah. 122

“Van’da 14 Ermeni mektebi vardır. Birisi Amerikan Protestanlarının, diğerleri Ermenilerindir. Bunlardan yedisinin resmi izni yoktur. Fen derslerinden çok Ermenilik şuurunu kuvvetlendirecek Ermeni tarihi, edebiyatı, coğrafyası okutulmaktadır. İnançlarına göre Rusya’nın Kafkas, Tiflis vilayetleri, Hazar Denizi’ne kadar olan yerler Ermenistan’ın parçası sayıldığı gibi, İran’ın Azerbaycan vilayetleriyle Memalik-i Şahanenin (Osmanlı Devletinin) Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas ve Adana vilayetlerini Ermenistan’dan saydıkları iş bu harita üzerinde görülmektedir. Köylerde dahi büyük mektepleri vardır. Talebenin okuma hevesini arttırmak için bir yüzüne eski Ermeni krallarından birisinin resmi yapmışlar, diğer yüzüne ise iyi çalışanlara bir imtiyaz alameti yapmışlardır.

Erzurum’da dahi Sultani (Lise) karşılığı Samsaryan mektebi bulunduğu gibi, Bitlis’te Amerikan mektebi vardır. Diğer yerlerde bulunan mekteplerde bu mekteplerin aynı programlarını uyguladıklarından tahsillerinin gayesi fesat çıkarmak içindir”.⁴²

Bu faaliyetlerden haberdar olan Padişah II. Abdülhamit, 1897 yılında yayınladığı bir fermanla Ermeni ilkokullarının Maarif Nazırlığına (Eğitim Bakanlığı) devredilmesini emretti. Bundan gaye yeni nesil rahipleri zararlı fikirlerinden kurtarmaktı. Fakat Ermeni rahipleri bu yeni şekle uymaktan kaçındıklarından hükümet emriyle 320 okul kapatıldı. Bu okullara ait gayrimenkuller Maarif nazırlığına devredildi.⁴³

Ancak gerek yurt dışından ve gerekse yurt içinden gelen yoğun baskılardan dolayı tamamı kapatılamamıştır.

Amerikan okulları ve misyonerlik faaliyetleriyle ilgili bazı bilgi ve belgeler şöyledir.

Bitlis'te Ermeni Protestanlar için bir okul ve kilise açılmasına izin verildiği hakkında, Padişah II. Abdülhamit'in emri. (7 Mayıs 1883)⁴⁴

Sadaretten (Başbakanlık), Padişah Katına

Bitlis kasabasında bulunan Ermeni Protestanların ibadethane yaptıkları yerin okula dönüştürülmesiyle yakınında bulunan arsaya bir kilise inşa

42 Hocaoğlu, Mehmet. *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*; age., sah. 123

43 Hocaoğlu, Mehmed. *Arşiv vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*; age., sah. 75

44 BOA, İ.DH, 883/70444-18

edilmesi hakkında verilen dilekçe ve Bitlis Valiliğinden doğrudan cevap olarak gönderilen yazı ile Eğitim Bakanlığı ve Vergi İdaresiyle yapılan yazışma üzerine Divan-ı Hümayun Kaleminden (Bakanlar Kurulu) yazılan yazıda, gerekli şartları içermesi koşuluyla okul ile kilise inşa edilmesi için izin verileceği hususunda Adliye ve Mezahib Nezaretinin yazısı ekleriyle tarafınıza sunulmuştur. Bu iki konuda vereceğiniz emirlerle konunun detaylarına ait işlemler uygun gördüğünüz takdirde aynen yerine getirilecektir, efendim.

25 Nisan 1883

(imza) Sadrazam Mehmet Sait Paşa

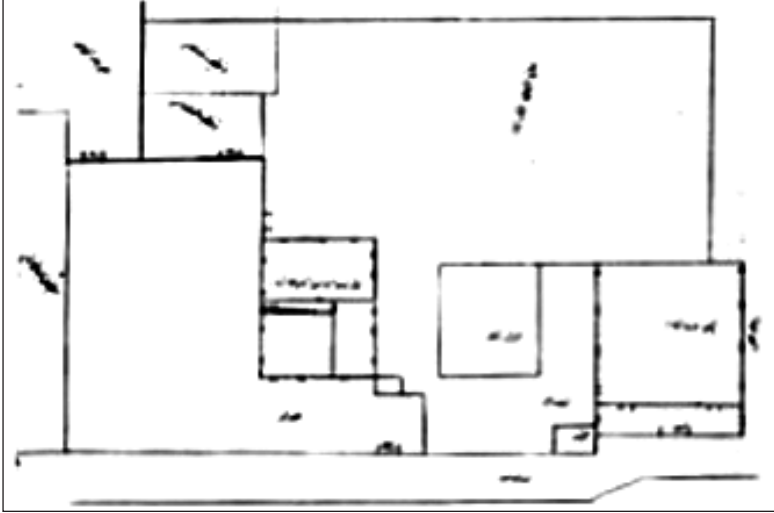
Mabeyn-i Hümayun Başkitabetinden (Padişahın Başsekreterliği), Sadarete (Başbakanlık), Göndermiş olduğunuz yazı ve bu yazının ekleri padişahımız tarafından incelenmiştir. Padişahımız konuyla ilgili gerekli emirlerin verilmesini uygun bulmuştur. Bir süredir Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Ermeni Protestan okulları inşa edilmekte olup bunları yapanlar birtakım suiistimallere sebebiyet vermekte olduğundan, bu okul ve kilisenin inşasını engelleyecek her şeye karşı önlem alınması ve Bakanlar Kurulu'nun konuyu etraflıca inceledikten sonra kararını bildirmesi emredilmiştir. Sunmuş olduğunuz evraklar tarafınıza gönderilmiştir.

Gereğini yapınız.

7 Mayıs 1883

(İmza) Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi (Padişahın Başsekreteri) Ali Rıza Mümtaz Bey

Bitlis vilayetinde bulunan ve Amerikalı misyonerler tarafından kurulmuş olan elli kadar yabancı okula dair bilgi gönderilmesi hakkında Maarif Nezaretinden (Eğitim Bakanlığı) Bitlis Valiliğine gönderilen yazı. (23 Nisan 1895)⁴⁵

45 BOA, MF.MKT, 259/7-1

Maarif Nezaretinden (Eğitim Bakanlığı),

23 Nisan 1895

Özet: Amerikalı misyonerleri tarafından açılacak olan okullar hakkında bilgi talebi,

Bitlis Valiliğine,

Bitlis vilayeti dâhilinde Amerikalı misyonerler tarafından açılacak olan elli kadar okulla ilgili Bitlis Maarif Müdürlüğü (Bitlis Eğitim Müdürlüğü) tarafından kaleme alınan yazının bir sureti alınmış olup, konuyla ilgili ne gibi işlemler yapılması gerektiği hakkında Bitlis Valiliğinin 4 Mart 1895 tarihli yazısı da Mekâtîp-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliğine (Gayr-i Müslüm ve Yabancı Okullar Müfettişliği) havale edilmiştir. Bu gibi yabancı okulların açılmasına izin verilemeyeceği padişahımız tarafından emredilmişse de, daha önce açılmış bu tip okulların durumu ve tebaanın oraya olan ilgisi dikkate değer önemli konulardandır. Şu sıralar bölgenin siyasi durumu malum olduğundan, konuyla ilgili gerekli önlemlerin alınması ve ortaya çıkacak sonuca göre icabının yapılması gerekmektedir. Zikrolunan yazı üzerine (Bitlis Eğitim Müdürlüğü'nün yazısı) Bitlis Valiliği tarafından ne gibi önlemler düşünüldüğü ve bu okulların sayısı, yerleri, ne kadarının ne zamanlarda eğitim verdiği, öğrenci sayısı, müdürü ve öğretmenlerinin kimlikleri ve bu kişilerin hangi milletten olduklarıyla, okulların ruhsatı olup olmadığı hakkında acilen cevap veriniz.

Devlet aleyhine olan faaliyetleri desteklemediğinden dolayı, Amerikalı misyoner George Knapp'ın kaşkırtmasıyla Kivork Ağa'nın Mapari, Serop ve Hemanersob adlı kişiler tarafından düzenlenen bir silahlı saldırı sonucu yaralandığı, kendilerinin de tehdit ve tehlike altında olduğu ve George Knapp adlı misyoner Bitlis'te bulunduğu sürece bu tür olayların devam edeceği hakkında, Bitlis Ermenilerinden Ağacan ve Nazar imzalarıyla Sadarete'e gönderilen telgraf. (20 Ekim 1895)⁴⁶

Sadarete,

Bitlis Ermenileri, devlet aleyhine gelişen fikirlere iştirak etmemektedir. Bu nedenle fesat sahibi bazı Ermeniler bizlere düşmanlık göstermektedir. Bu kapsamda üç gün önce kardeşim Kivork Ağayı öldürmeye çalışarak yaralamışlardır. Hükümet görevlilerinin çalışmaları neticesinde suçlulardan Ermeni Mapari, Serop ve Hemanersob yakalanmıştır. Bunların sorguları sonucunda Amerikalı misyonerlerden

46 BOA, A.MKT.MHM, 694/2-9

George Knapp'ın bazı vaatlerle bu kişileri bizleri katletmeye ikna ettiği öğrenilmiştir. Kullandıkları tabancayı onlara kendisi vermiştir. Yine George Knapp'ın teşvikiyle geçenlerde bazı Ermeniler camilere saldırmışlardır. Bu kişinin, Ermenileri camilere saldırtması, adam öldürmeye ve ihtilale kışkırtması; kendisinin burada kalmasındaki sakıncaları ortaya koymaktadır. Bu adam burada buldukça bizler tehlike ve telaş içinde kalacağız. Bu adamın şerrinden muhafaza edilmemizi istirham ediyoruz.

20 Ekim 1895

(imzalar) Bakkalyan Ağacan ve Bakkalyan Nazar

Bitlis'teki Ermenilerin Amerikalı Misyoner George Knapp tarafından kışkırtıldığı ve bu durumun kanunlara aykırı olduğu hakkında, Washington'daki Osmanlı Elçiliğinden ABD Dışişleri Bakanlığına gönderilen yazının tercümesi ile Washington'daki Osmanlı Elçiliğinden İstanbul'daki Osmanlı Hariciye Nezaretine gönderilen yazının tercümesi. (14 Ekim 1895 ve 2 Kasım 1895)⁴⁷

47 BOA, A.MKT.MHM, 694/2-8

Cumhuriyet Öncesi Bitlis'te Yabancı Okullar ve Misyonerlik Faaliyetleri

Dışişleri Bakanlığına 2 Kasım 1895 tarihinde Washington Elçiliğinden gelen 302 numaralı yazının tercümesidir.

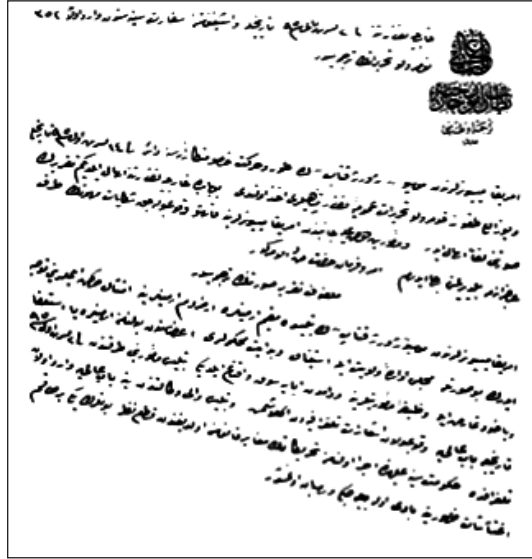
(Washington Elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına), Amerikalı Misyonerlerden George Knapp'ın düşmanca tavır ve hareketleri hakkındaki 14 Ekim 1895 tarihli 159 numaralı yazınız alınmıştır. Bu konuda ABD Dışişleri Bakanlığına da bir yazı gönderilmiştir. Bu yazınızı da ekte sunuyorum. Osmanlı ülkesinde bulunan Amerikalı misyonerler hakkındaki gelişmelerin bildirilmesini rica ederim.

2 Kasım 1895

ABD Dışişleri Bakanlığına gönderilen yazı.

(Washington Elçiliğinden, ABD Dışişleri Bakanlığına), Amerikalı Misyonerlerden George Knapp Bitlis'te yaşayan Ermenilere, Erzurum Ermenileri gibi hareket etmeleri hususunda tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu nedenle Bitlis'teki mahkemelerde görev yapan Ermeniler ya istifa etmiş ya da zorluk çıkarmaya başlamışlardır. Bu hususlar Bitlisli memurlar tarafından 2 Ekim 1895 tarihinde Osmanlı Sadaretine yapılan şikâyetle sabit olmuştur. Bu gibi girişimler kanuna aykırıdır.

14 Ekim 1895

Bitlis'te bulunan üç yabancı okula dair bu okulların yöneticisi olan Amerikalı Misyoner R. M. Cole tarafından Bitlis Valiliğine verilen dilekçenin sureti. (19 Ekim 1897)⁴⁸

Bitlis Vilayetinden (Bitlis Valiliği) Maarif Nezaretine (Eğitim Bakanlığı),

Dilekçenin suretidir.

(R. M. Cole'den Bitlis Valiliğine),

Bitlis'te idareimiz altında bulunan erkek ve kızlara mahsus okulların düzenli bir şekilde eğitime devam etmesi için, okul binalarına ait belirlenmiş hükümlerin Maarif (Eğitim) Muhasebeciliğine iletilmesi rica olunur. İlk olarak, Bitlis'in Taş Mahallesi'nde kızlar ve yine Bitlis'in Kızılmescit Mahallesi'nde erkekler için yardımlarla tutulan evlerde açılan ilkokulların eğitime devam etmesi ve Hersan Mahallesi'nde otuz sene önce padişahımızın emriyle açılan kilisemiz avlusunda on dört sene önce binası yapılp; erkek ve kızlara mahsus ortaokula ait resmi izin belgesinin verilmesi talep edilmektedir. İkinci olarak söz konusu okulların ders programları takdim edilmiştir. Ayrıca Taş Mahallesi'nde erkeklere ve kızlara mahsus büyük ortaokulun erkeklere ait kısmındaki öğretmenler: Simon Serkisyan ve Mehran Gabriyan ve Armenak Saroyan (William Saroyan'ın babası) ve Karakiş Demirciyan; kızlara ait kısımdaki öğretmenler: Sogin Taşcıyan ve Serpohî Tunabtaş ve Rebaka bint-i Avidis Demirciyan ve... Dorohyan ve Engin Şişmanyen'dan ibarettir. Bu okulun erkekler kısmında okuyan üst sınıf öğrencilerinin azlığı dolayısıyla, o sınıfa mahsus dersler şimdilik okutulmamaktadır. Okutan bayan ve erkek öğretmenlerine ait diplomaların onaylanması ve üçüncü olarak Lisan-ı Osmaniyenin (Osmanlıca) öğretilmesi amacıyla acilen bir hocanın bu okula tayin edilmesi ile okulların eğitime devam etmesine izin verilmesinin tarafınızdan uygun görülmesi arz olunur. 19 Ekim 1897

(Mühür sureti) Amerikalı Koli (Royal Merriman Cole)

Bitlis'te bulunan ve Amerikalı Misyoner R. M. Cole'nin idaresinde olan okulların resmi bir statüye kavuşturulması gerektiği ve bu okullardaki öğrencilere "Türkçe" dersi verilmesinin zorunlu olduğu hakkında, Maarif Nezaretinden (Eğitim Bakanlığı) Bitlis Valiliğine gönderilen yazı. (8 Şubat 1898)⁴⁹

Maarif Nezaretinden (Eğitim Bakanlığı),

Bitlis Valiliğine,

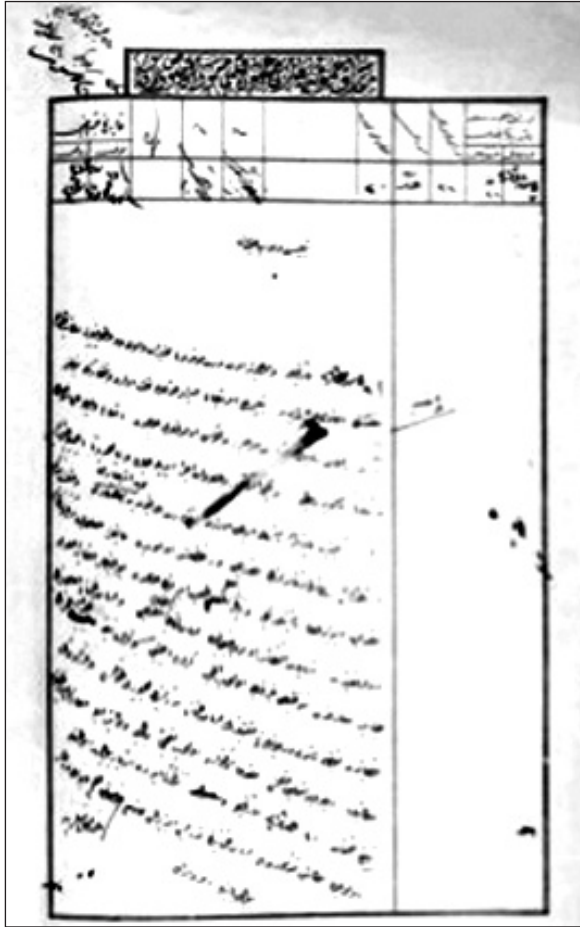
8 Şubat 1898,

21 Aralık 1897 tarihinde 314 numarayla göndermiş olduğunuz yazıya Mekatib-i Gayr-i Müslime Müfettişliği (Gayr-i Müslüm ve Yabancı Okullar Müfettişliği) ifadesiyle cevaptır.

Bitlis'te Amerikalı Mister Kol'ün (R. M. Cole) idaresinde bulunan erkek ve kız misyoner okullarının, diğer emsalleri gibi resmi izin belgesiyle faaliyet göstermesi gerektiği ve bunun yanı sıra okul binalarına yeni eklemeler yapılacak veya yeni baştan okul açılacak olursa bu durumda da padişahın izni alınmak üzere durumun bakanlığımıza bildirilmesi gerekmektedir. Bu okullar (misyoner) izin belgesine sahipse; o okulda görevli öğretmenlere ait diplomalar onaylanmalıdır. Eğer okul izin belgesine sahip değil ve sadece okuldaki öğretmenlerin diplomaları

49 BOA, MF.MKT, 385/34-1

onaylatılmak istenir ve Türkçe öğretmeni talep edilirse; bu durumlar usullere aykırılık oluşturacaktır. Bu yüzden uygun bir dille durumun ilgililere anlatılması gerekmektedir. Lisan-ı Osmani (Osmanlıca) öğretmenlerinin, Maarif Nezareti tarafından (Eğitim Bakanlığı) görevlendirilmesi mümkün olmayıp, gerek yabancıların gerekse de gayri müslim vatandaşların kasabalarında bulunan ortaokullarında Lisan-ı Osmani öğretiminin zorunlu tutulması ve köylerdeki durumunsa ileriki bir zamana ertelenmesi bütün valilik ve eğitim müdürlüklerine tebliğ kılınan 6 Ocak 1895 tarihli yazıyla emredilmiştir. Bu okullarda Lisan-ı Osmaninin öğretilmesine gayret ediniz.

BOA, MF.MKT, 385/34-1

Bitlis'te Amerikan Kız Okulu (Koleji)
Kaynak: *Osmanlı Belgelerinde Bitlis.*

Bitlis'te Amerikan Protestan Mektebi ve Erkek Öğrenciler (20. Yüzyıl)
Kaynak: *Osmanlı Belgelerinde Bitlis.*

Bitlis'te Amerikan Protestan Mektebi ve Kız Öğrencileri (20. Yüzyıl)
Kaynak: *Dünden Bugüne Bitlis.*

Bitlis Protestan Okulunun Kız Öğrencileri
Kaynak: *Osmanlı Belgelerinde Bitlis.*

Tatvan Öğrencileri
(Kaynak: Osmanlı Belgelerinde Bitlis.)

Mutki'deki Öğrenciler
(Kaynak: Osmanlı Belgelerinde Bitlis.)

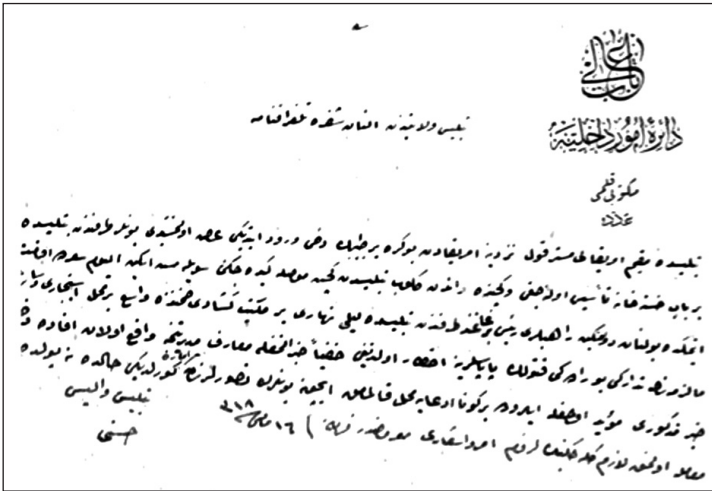
Misyoner R. M. Cole'nin Amerikalı bir misyoner doktoru Bitlis'e getirdiği, bunların Bitlis'te bir hastane kurmak istedikleri ve Van'dan Siirt'e gelen Dominiken Rahiplerinin Bitlis'te yatılı bir okul açmak istedikleri hakkında, Bitlis Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine (İçişleri Bakanlığı) çekilen telgraf. (29 Mayıs 1902)⁵⁰

Bitlis Valiliğinden alınan şifreli telgraf,

Bitlis vilayetinden (Bitlis Valiliği) Dâhiliye Nezaretine (İçişleri Bakanlığı),

Bitlis'te bulunan Amerikalı Mister Kol'un (R. M. Cole) yanına Amerika'dan bir doktor geldiği daha önce arz edilmişti. Bunlar tarafından Bitlis'te bir hastane kurulacağı, ayrıca Van'dan gelerek Bitlis'ten geçen ve Musul'a gideceğini söylemişken şu anda Siird'de ikamet etmekte olan Dominiken Rahipleri Reisi Bargagand tarafından, Bitlis'te gece ve gündüz kısmı olan bir okul açmaları için kiralık yer ve malzeme bulmaları amacıyla bölgedeki Katolik papazlarına talimat verildiği Bitlis Maarif Müdürlüğünce (Bitlis Eğitim Müdürlüğü) öğrenilmiştir. Bu fikirlerin gerçekleştirilmesine yönelik adımlar sezildiği takdirde ne yapılacağı hakkında emirleriniz beklenmektedir. Arz olunur 29 Mayıs 1902

(imza) Bitlis Valisi Hüsnü Bey

50 BOA, DH.TMIK.M, 127/23-5

Cumhuriyet Öncesi Bitlis'te Yabancı Okullar ve Misyonerlik Faaliyetleri

Bitlis'e Amerikalı bir doktoru getiren Misyoner R. M. Cole'nin Bitlis'te bir hastane kurmak istediği ile Van'dan Siirt'e gelen Dominiken rahiplerinin Bitlis'te yatılı bir okul açmak istediklerinin öğrenildiği ve bu durum karşısında ne yapılması gerektiğinin bildirilmesi hakkında, Dâhiliye Nezaretinden (İçişleri Bakanlığı) Maarif Nezaretine (Eğitim Bakanlığı) gönderilen yazı. (10 Temmuz 1902)⁵¹

Dâhiliye Nezaretinden (İçişleri Bakanlığı)

Maarif Nezaretine (Eğitim Bakanlığı)

10 Temmuz 1902,

Bitlis'te bulunan Amerikalı Mister Cole, yanına aldığı Amerika'dan gelen bir doktorla hastane kuracaklarını ifade etmiştir. Ayrıca Van'dan gelerek Bitlis'ten geçen ve Musul'a gideceğini söylemişken şu anda Siirt'te ikamet etmekte olan Dominiken Rahipleri Reisi Bargagand tarafından, Bitlis'te gece ve gündüz kısmı olan bir okul açmaları için kiralık yer ve malzeme bulmaları amacıyla bölgedeki Katolik papazlarına talimat verildiği Bitlis Maarif Müdürlüğünce (Bitlis Eğitim Müdürlüğü) gizlice öğrenilmiştir. Bu fikirlerin gerçekleştirilmesine yönelik adımlar sezildiği takdirde ne yapılacağı hakkında Bitlis ve Erzurum Valiliklerinden gönderilen telgrafların suretleri Tesri-i Muamelat Komisyonu ifadesiyle ek olarak tarafınıza gönderilmiştir. Gereğinin yapılması istenmektedir.

51 BOA, DH.TMIK.M, 127/23-1

Misyoner R. M. Cole'nin Bitlis'te bir hastane kurmak istemesinin Dâhiliye Nezaretini (İçişleri Bakanlığı) ilgilendirdiği ancak Dominiken rahiplerinin Bitlis'te yatılı bir okul açabilmesi için mutlaka Padişah izni gerektiği hakkında, Maarif Nezaretinden (Eğitim Bakanlığı) Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazı. (22 Temmuz 1902)⁵²

Maarif Nezaretinden (Eğitim Bakanlığı)

Dâhiliye Nezaretine (İçişleri Bakanlığı)

Bitlis'de yaşayan Amerikalı Mister Cole'nin yanına bir doktorun geldiği ve Bitlis'te ikisinin hastane açacakları ile Van'dan gelip Siird'de ikamet eden Dominiken Rahipleri Reisi Bargagand tarafından, Bitlis'te gece ve gündüz kısmı olacak bir okul açmak için kiralık yer aramaları amacıyla Katolik papazlarına talimat verildiği gizlice öğrenilmiştir. Bu düşüncelerin uygulamasına dönük bir belirti görüldüğü takdirde ne yapılması gerektiğini soran Bitlis ve Erzurum Valililerinden alınan telgraf suretlerinin ekiyle, gereğinin yerine getirilmesi hakkında 10 Temmuz 1902 tarihli ve 148 numaralı yazı tarafımıza iletilmiştir. Bahsedilen hastaneye ait işlemler Dâhiliye Nezaretini (İçişleri Bakanlığı) ilgilendirmektedir. Bitlis'te açılması düşünülen okula gelince,

Osmanlı memleketlerinde bir okulun inşa edilmesi veya açılması her ne suretle olursa olsun padişahımızın emriyle gerçekleşmektedir. Bahsedilen okulun açılması için bu isteğin ilk önce yazılı hale getirilip, açılması istenenler tarafından yerel hükümete bildirilmesi gerekmektedir. Bunun üzerine yapılacak tahkikat sonucunda okulun açılmasında herhangi bir yerel veya siyasi sakınca görülmemişse, okulun yapısının ayrıntıları bildirilecek, inşaat ve çalışacak öğretmenlere ait giderler ve sair masrafların nereden ödeneceğinin anlaşılmasıyla; Bitlis Vilayeti İdare Meclisinin Kararnamesi ve okulun resmiyle haritasının Bab-ı Aliye (Başbakanlık) arzından sonra okulun açılışı için padişahımızın iznine ihtiyaç duyulacaktır. Bu okulun açılması için yerel hükümete müracaat edildiği takdirde ilgili usullere uyulması için mahalline gerekli tebligat yapılması hususu Mekatib- i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği (Gayr-i Müslüm ve Yabancı Okullar Müfettişliği) tarafından ifade edilmiştir. Konuyla ilgili dikkatli olunması ve gelişmelerle ilgili bakanlığa (Eğitim Bakanlığı) sürekli bilgi verilmesi gerektiği Bitlis Maarif İdaresine de (Bitlis Eğitim Müdürlüğü) bildirilmiştir.

22 Temmuz 1902

(imza) Eğitim Bakanı Mehmed Celaleddin Paşa (1852- 1933)

1839 ve 1856 tarihlerinde ilân edilen Tanzimat ve Islahat Fermanları, gayri Müslimlere fazlasıyla yeni haklar tanımıştır. Bilhassa Islahat Fermanıyla beraber Hıristiyan azınlığa eğitimde seferberlik imkânı getirilmiş. Bu haktan hemen sonra Amerikan Bord Cemiyeti Bitlis'te bir Amerikan Koleji açmıştır. Burada okuyup mezun olan Ermeni gençleri, Türk düşmanı olan azgın komiteci ve çeteleri oluşturmuşlardır.⁵³

3 Mart 1878 tarihinde yapılan Ayastefanos antlaşması ve 13 Temmuz 1878 tarihinde yapılan Berlin Kongresi Ermenilere daha önce verilen hakların ağını genişletti. Ermenilerin eğitimi ile ilgilenen Hoyaç Mihaçyal İngerutyun Cemiyeti, Araratyan ve Gilikan Ermeni Maarif Cemiyetleri Anadolu'nun çeşitli il ve ilçelerinde 1880 yılından itibaren 36 yeni okul açmıştır. Bilhassa II. Abdülhamit'in tahtan indirilmesinden sonra bu cemiyetler faaliyetlerini artırmış, Bitlis'in Muş ve Siirt sancaklarının da aralarında bulunduğu birçok vilayette 84 yeni okul açarak devreye sokmuştur.⁵⁴

53 Çark, Rh. Y. *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, 1453-1953, Yeni Matbaa, İstanbul 1953, sah. 248

54 Sevinç, Necdet. *Ajan Okulları*, age., sah. 117

Bitlis ve çevresinde bu okulları açanlar, 1890 yılından itibaren meyvelerini toplamaya başladılar. Bu okullarda öğrencilere aşılanan milliyetçilik, hürriyet ve bağımsızlık gibi kavramlar ön plâna çıkmış, bu duygularla isyanlar başlamıştır.

Bu isyanlarda misyoner okullarının yanı sıra patrikhanenin de etkisi fazla olmuştur. Hocaoğlu Türk-İslam düşmanlığının bu okullarda nasıl körüklendiğini şöyle anlatmaktadır:

- 1) Ermeni okullarında ders programlarıyla ve tüm eğitim sistemleriyle ondokuzuncu asrın ortalarından beri Türk-İslam düşmanlığını yaymaya koyulmuştu. Komitelerin ortaya çıkışından sonra onlarla işbirliğine girişmiştir.
- 2) vilayetlere tayin edilen piskopos, papaz ve öğretmenlerin Türk ve İslam düşmanlığında ileri giden komitecilerden seçilmesine özel bir itina gösterilmiştir.
- 3) Patrikhane Kafkasya’da Türkiye aleyhinde yayınlanan gazete ve dergileri gizlice Türkiye’ye sokmuş, Ermeni şairlerinin Türklüğü tahkir eden şiirlerini de gizlice her tarafa yaymaya çalışmıştır.⁵⁵

Bitlis ve Van’da Rus Konsolosu olarak görev yapan General Mayewski, Ermenileri isyanlara hazırlayan sebepleri şöyle sıralamaktadır:

“1-Rusya’nın 1877 yılında Kafkasya’yı işgal etmesinden sonra Çarın hizmetinde öncülük yapan Ermeni subaylarının, Osmanlı İmparatorluğu’nda görev yapan Ermenilerle temasa geçerek bunları Osmanlı Devleti’ne karşı kışkırtmaları,

2- Osmanlı topraklarına gelen Amerikalı misyonerlerin gerek okullar vasıtasıyla ve gerekse konuşmalar yaparak Ermenileri kışkırtmaları,”

..... 56

Kemal Türközü, Mayewski’nin bu tespitlerine ek olarak; XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu’na gelmeye başlayan Amerikalı misyonerlerin gerek okullar vasıtasıyla, gerekse yaptıkları konuşmalarla Ermenileri

55 Hocaoğlu, Mehmet. *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, age., sah. 122

56 Mayewski, General. *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, Ankara Üniversitesi. Basımevi, Ankara 1986, sah. 16-18 - Lewis Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1968, Ankara 1970, sah. 353 – Türközü, Kemal. *Osmanlı Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ayıldız Matbaası, Ankara 1983, sah. 14

etkilemeleri ve çok geçmeden Ermenilerin bir yandan menşelerini araştırıp bir yandan da millî duygularını geliştirmeye başlamalarını göstermiştir.⁵⁷

Esat Uras da eserinde bu misyonerlik konusuna değinirken; “Avrupa'nın daha o tarihlerde mezhep yolu ile Ermenilerle ilgilendiği, gönderilen Katolik ve Protestan misyonerlerinin Ermeniler üzerindeki etkinliklerinin onları tahrik ve teşvik ettiği görülmektedir.” demiştir.⁵⁸

Türkiye'de Devlet Personel Dairesinde araştırmalar yapan AID Kamu Yönetimi Başkanı Dr. Richard Podol'un Washington'a yolladığı rapor, buna güzel bir örnektir. Sözde bir yardım teşkilatı olan AID'in esas hedefini Richard Podol şöyle açıklamaktadır:

10 yıldan fazla bir zamandır Türkiye'de faaliyette bulunan Amerikan Yardım Programı şimdi meyvelerini vermeye başlamıştır. Önemli mevkilerde Amerikan eğitimi görmüş bir Türk'ün bulunmadığı bakanlık veya iktisadi devlet teşekkülü hemen hemen kalmamıştır. Halen buldukları kuruluşlarda ilerici kuvvet niteliğini taşıyan bu kimselerin kısa zamanda genel müdürlük veya müsteşarlık mevkiine geçmeleri beklenir. AID bütün çabalarını bu gruba yöneltmelidir.⁵⁹

Amerikan Bord Ajanlarının açtıkları Ermeni okullarında öğrencilere aşıladıkları ihtilal ve özgürlük ruhu Ermeniler arasında hızla yayılmış, okullarda açıktan açığa Ermeni ihtilâl şarkıları söylenmeye başlanmıştır. Bu şarkılardan birisi aşağıdadır.⁶⁰

İSTİKLÂLE DAVET

*Ermeniler silah başına, kılıç bele, tüfek omuza,
Türk Ermenistan'ından bizi bir ses çağırıyor.
Dağdan dağa dehşetli bir feryat çınlıyor,
Vatana koşunuz Ermeniler, Ermenistan'a koşunuz.
Ermenistan'da Ermeniler yine kıyam etti.
Aslanlar gibi intikam diye bağıyorlar.*

57 Türközü, Kemal. Osmanlı Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1983, sah. 14

58 Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, age., sah. 156

59 Sevinç, Necdet. *Sanık Yazılar*, İstanbul 1974, sah. 163

60 *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, İlânı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, sah. 21

*Bütün ovalar kana boyandı.
Bütün derelerden kan akıyor.
Düşman korkusundan, dehşetinden kaçtı.
Ermenilere birçok ganimet bıraktı.
Bir ağızdan zafer diye bağıralım.
Düşman mağlup oldu, yaşasın Ermenistan.*

Gerek Bord Ajanlarının misyoner faaliyetleri ve gerekse Ermeni okullarında verilen eğitimler sonucunda Ağustos 1894 tarihinde o zamanlar Bitlis'in bir ilçesi olan Sason'da Ermeni ayaklanması başladı.

Ermenileri ayaklanmaya sevk edenler; Mihran Damadyan, (Murat) takma adlı Hamparsun Boyacıyan ve bu yörede papaz kılığında dolaşan Avrupalı ajanlardır. Hamparsun Boyacıyan, Adana'nın Saimbeyli kazasından olup 8 yıl tıbbiye eğitimi görmüştür. Bu kişi aynı zamanda Kumkapı Ayaklanmasının elebaşlarından. İşin en acı yanı, bu kişi daha sonraları Adana Mebusu olarak Meclise gitmiştir. Birçok kişinin ölmesine neden olan bu isyan güçlkle bastırılabilirdi.⁶¹

Sason isyanından sonra bölgede bulunan Ermeni ve Amerikan Bord okulları faaliyetlerini artırarak devam etmişlerdir.

1983 tarihi itibarıyla Amerikan Board Ajanlarının/Misyonerlerinin Bitlis'te açtığı okulların genel durumu şöyleydi.⁶²

61 Serdar, M. Törehan. *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Genişletilmiş 2. Baskı, Bitlis Valiliği, Bitlis 2006, sah. 111-117

62 Esenkale, Ebru. *Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2007, sah. 11.

Cumhuriyet Öncesi Bitlis'te Yabancı Okullar ve Misyonerlik Faaliyetleri

S.No	Bitlis Vilayeti	Tarihi	Açıklamalar
1	Hersan Mah. Amerikan Protestan Erkek Rüştüye Mektebi	1300	Fermanlıdır
2	Hersan Mah. Amerikan Protestan Kız Rüştüye Mektebi	1300	Fermanlıdır
3	Bitlis, Tutulluk Köyü Amerikan Erkek İptidai Mektebi	1288	Ruhsatsız
4	Bitlis, Tutulluk Köyü Amerikan Kız İptidai Mektebi	1301	Ruhsatsız
5	Bitlis, Bâb-ı Şebt Köyü Amerikan Erkek Mektebi	1298	Ruhsatsız
6	Bitlis, Tuğ Köyü Amerikan Erkek Mektebi	1308	Ruhsatlıdır
7	Bitlis, Ende Köyü Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	1298	Ruhsatsız
8	Bitlis, Pâk Köyü Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	1305	Ruhsatsız
9	Ahlat Kazası, Sorgunluk Köyü Amerikan Erkek Mektebi	1305	Ruhsatsız
10	Ahlat, Sangag Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	1292	Ruhsatsız
11	Ahlat, Ağah Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	1286	Ruhsatsız
12	Ahlat, Perhoy Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	1284	Ruhsatsız
13	Muş Kazası Amerikan Erkek Mektebi	1276	Ruhsatsız
14	Muş Kazası Amerikan Kız Mektebi	1303	Ruhsatsız
15	Muş, Muğurnik Köyü Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	1286	Ruhsatsız
16	Muş, Pezgovank Köyü Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	1288	Ruhsatsız
17	Muş, Hevadrik Köyü Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	1278	Ruhsatsız
18	Bulanık Kazası, Şeyh Yakub Köyü Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	1286	Ruhsatsız
19	Bulanık, Poğçalı Köyü Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	1278	Ruhsatsız
20	Bulanık, Leyeç Köyü Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	1304	Ruhsatsız
21	Siirt Kazası, Şubka Mahallesi Amerikan Erkek Mektebi	1301	Ruhsatsız
22	Siirt Kazası, Şubka Mahallesi Amerikan Kız Mektebi	1301	Ruhsatsız
23	Garzan Kazası, Rahvayze Amerikan Protestan Erkek ve Kız Mektebi	1287	Ruhsatsız

Bitlis ve çevresindeki misyoner okullarında öğrenim gören öğrenci sayıları şöyledir.⁶³

Yıllar	İlahiyat okulları veya kolejler	Öğrenci sayısı	Kız Ortaokul ve Liseleri	Öğrenci sayısı	Erkek Ortaokul ve Liseleri	Öğrenci sayısı	Karma Okullar	Erkek Öğrenci sayısı	Kız Öğrenci sayısı	Eğitim Alan Toplam Öğrenci sayısı
1860	-	-	-	-	-	-	1	25	34	68
1865	-	-	-	-	-	-	2	38		117
1870	-	-	1	20	-	-	11	101	66	222
1875	-	-	1	24	-	-	4	20	70	125
1880	-	-	1	24	-	-	6	95	60	179
1885	1	45	1	35	-	-	24	454	157	729
1890	-	-	1	44	1	100	29	557	235	978
1895	-	-	1	25	1	33	19	604	262	942
1900	-	-	1	34	1	20	19	406	306	766
1905	-	-	1	35	1	25	15	375	260	695

İlknur Polat 1898 yılında Bitlis ilinde bulunan Müslim ve Gayrimüslimlere ait okul durumlarını şöyle vermiştir.⁶⁴

Vilayet	Müslim				Gayrimüslim	
	İdadi		Rüştiye		İlk – Orta	
	Okul	Öğrenci	Okul	Öğrenci	Okul	Öğrenci
BİTLİS	—	—	6	258	7	855

Bitlis vilayetinde o tarihlerde Müslüman halkın nüfusunun Gayrimüslim nüfusundan 3 kat daha fazla olmasına rağmen, Gayrimüslimlerin sahip olduğu okul sayısı, Müslüman halkın sahip olduğu okul sayısından daha fazladır. 6 Müslüman okulunda 258 öğrenci okurken, 7 Gayrimüslim okulunda 855 öğrenci okumaktadır. Bu veriler incelendiğinde başka bir çarpıcı ve düşündürücü olay daha ortaya çıkmaktadır. Müslüman okullarında her okula ortalama 43 öğrenci düşerken, Gayrimüslim okullarında her okula ortalama 122 öğrenci düşmektedir.⁶⁵

63 İdris, Yücel. *Kendi Belgeleri Işığında American Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2005, sah. 149-150.

64 Haydaroğlu, İlknur Polat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı 47, Ankara 1990, sah. 108

65 Haydaroğlu, İlknur Polat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, age., sah. 109

Bu okullar için 1841 yılında Amira Berciyan tarafından hazırlanan yönetmelik uygulanmaktaydı. Bu yönetmeliğe göre okullardaki yoksul öğrenciler ücretsiz okurken, varlıklı ailelerin çocuklarından yılda 3 lira alınırdı. Yine bu yönetmeliğe göre:

- 1- Öğretmenlerin öğrencileri dayakla eğitmesi yasaktır,
- 2- Öğrenciler yalnızca Ermenice konuşurlar,
- 3- Okul heyetinin izni olmadıkça çocuklar okullardan alınıp sanata verilemez.⁶⁶

Amira'nın getirdiği bu eğitim sistemi yüzünden esnafla eğitimciler arasında bir fikir ayrılığı ortaya çıkmıştır. 1851 yılında Osmanlı Devletinin Encümen-i Danış'ı kurmasıyla fikir çatışması daha büyük boyutlara ulaştı. 1853'den sonra Ermeni toplumunda kurulan 14 kişilik Eğitim Komisyonu, eğitimi Amira'ların denetiminden çıkarmıştır.⁶⁷ 1860'da yayımlanan ve Ermeni Cemaatine ait bir yasa olarak nitelendirilen "Nizamname-i Millet-i Ermeniyân" ile Amira'ların denetimine kesin olarak son verildi. Bunun sonucunda Ermeni okullarının denetimi seçimle gelen "Maarif Komisyonları"na verilmiştir. Bu komisyonların amacı, Ermeni eğitim-öğretim faaliyetlerine yardımcı olmaktır.⁶⁸

Gerek Ermeni okulları ve gerekse Amerikan kolejleri (1878-1908 yılları arasında) II. Abdülhamit Han döneminde kısmen kontrol altında tutulmuş, sayıca artmasına müsaade edilmemiştir. 1908 yılında II. Abdülhamid'in azledilmesiyle bu okulların sayısı çığ gibi büyümüştür.

Özellikle misyonerler faaliyetlerini hızlandırmış, Ermeni gençlerini isyana davet etmiştir. Bu okulların hemen hemen tamamında şu marş okunmaya başlandı:⁶⁹

*"Ermeni Kardeş gidelim Türkiye'ye,
Kıralım Türkleri olsun Ermenistan..."*

Bu misyonerlerin esas gayeleri şunlardır:

- 1- Hıristiyan olmayanlara Hıristiyanlığı telkin etmek, İncil'i bilmeyenlere öğretmek,

66 Haydaroğlu, İlnur Polat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*,

67 *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.II*, İstanbul 1985, sah. 464

68 *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.II*. age., sah.464, 493

69 *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, age., sah. 22

- 2- Latin kiliselerine bağlı olanların dini hizmetlerinde bulunmak,
- 3- Roma ve Doğu kiliselerini birleştirmek. Bu amaç için doğu Hıristiyanlarını Katolikleştirmek,
- 4- Osmanlı tebaasındaki Hıristiyanları, Osmanlı Devleti'nden koparmak, kendi emellerine hizmet ettirip onları bağımsız devletler haline getirmek,
- 5- Osmanlı tebaasındaki tüm Hıristiyanların dinlerini unutmalarını önlemek.
- 6- Osmanlı topraklarında rahip ve papaz yetiştirmek.
- 7- Müslüman ve Türk çocuklarını din açısından etkileyerek kendi milletlerinden koparmak.⁷⁰

Bu gayeleri gerçekleştirmek için şu yollara başvurulmuştur:

- 1- Kilise ve Manastır kurmak,
- 2- Telkinlerde bulunmak, konferanslar vermek,
- 3- Hayır Cemiyetleri kurmak,⁷¹
- 4- Üyeleri telkinle kendine bağlayabileceği teşkilatlar kurmak,
- 5- Öksüz yurtları açmak,
- 6- Fakir çocuklara yardım etmek,
- 7- Fakir ailelere yardım etmek,
- 8- Fakirleri iş sahibi yapmak,
- 9- Hastalara bakmak, ilaç yardımı yapmak,
- 10- Pansiyonlar açmak,
- 11- Fransızca'yı öğretmek,
- 12- Okullar ve seminerler açarak rahip yetiştirmek.⁷²

II. Abdülhamit döneminde sayıları 10'la sınırlandırılan Amerikan okulları, 1908 yılından sonra hızla artmıştır. Salname ve misyoner raporlarına göre 1908 sonrası Bitlis il ve ilçelerinde bulunan Amerikan okulları şöyledir.⁷³

70 Dinçer, Nahit. *Yabancı Özel Okullar*; İstanbul 1978, sah.194-195

71 (Bu cemiyetlerden biri de ünlü Y.M.C.A. Amerikan Genç Erkekler Hıristiyanlık Teşkilatı ile Y.W.C.A. Amerikan Genç Kadınlar Hıristiyanlık Teşkilatıdır. Diğer bir misyoner cemiyeti de C.M.S. İngiliz Misyonerler Cemiyetidir. Bu cemiyet 1851'de Filistin'de çalışmalarına başlamış. 1903'te cemiyetin okul sayısı 75'e, öğrenci sayısı ise 4.600'e ulaşmıştır). Dinçer Nahit, *Yabancı Özel Okullar*; age., sah. 35-37

72 Dinçer, Nahit. *Yabancı Özel Okullar*; age., sah. 39-41

73 Sevinç, Necdet. *Ajan Okulları* age., sah. 37

Cumhuriyet Öncesi Bitlis'te Yabancı Okullar ve Misyonerlik Faaliyetleri

Yer Adı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Bitlis	2	350
Siirt	3	65
Muş	1	100
TOPLAM	6	515

Bitlis'te bulunan 2 Amerikan okulundan bir tanesi kız okulu olup, “*Girls Boarding School*” olarak bilinmektedir. Bu okulda okuyan öğrenci sayısı 41'dir.⁷⁴

Amerikan okullarında okutulan derslerin müfredat programı şöyledir:

1. Sınıf

1. Sömestr : Geometri (İngilizce olarak)
2. Sömestr : Geometri (İngilizce olarak)
3. Sömestr : Trigonometri (İngilizce olarak)

2. Sınıf

1. Sömestr : Kimya ve Astronomi (Her ikisi de İngilizce)
2. Sömestr : Ölçme, Tarih (İngilizce olarak)
3. Sömestr : Botanik

3. Sınıf

1. Sömestr : Kitap Koruma, Kimya (İngilizce)
2. Sömestr : Fizik, Kimya, Konuşma Sanatı (İngilizce)
3. Sömestr : Fizik, Zooloji, Mantık (İngilizce)

4. Yıl

1. Sömestr : Mantık Felsefesi (Ermenice ve Rumca)
2. Sömestr : Mantık Felsefesi (Ermenice ve Rumca)
Hıristiyanlığın Gelişmesi (İngilizce)
Pratik Ekonomi (İngilizce)
3. Sömestr : Felsefe Tarihi, Ahlak Felsefesi, İnsanlık Fikri ve Uluslararası Hukuk.⁷⁵

74 Haydaroğlu, Polat İknur. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*; age., sah. 100

75 Amerikan National Archives, *Despathes from U.S. Consult in Sivas (1886-1966)*, Microcopy No: T-681, Roll 1, 15 Eylül 1887 tarihli rapor.

Yukarıdaki müfredat programı dışında kalan okullarda ise aşağıdaki müfredat programı okutulurdu:

1. Yıl

İngilizce : İngiliz Alfabesi (1) ve Ermeni Alfabesi ile grameri

Türkçe : Gramer, Arap Harfler ile Okuma

Ermenice : Okuma Dersi

Bilim : Güzel Sanatlar ve Coğrafya

2. Yıl

İngilizce : Gramer, Okuma Dersi (2)

Türkçe : Arapça Harfler (Birincinin devamı), Osmanlı Tarihi

Ermenice : Gramer ve Okuma Dersi, Tarih

Bilim : Cebir ve Fizik

3. Yıl

İngilizce : Okuma Dersi (3) ve Gramer

Türkçe : Türkçe Okuma yazma

Ermenice : Gramerle Birlikte Ermenice Okuma – Yazma

Bilim : Yüksek Cebir, Geometri ve Fizik

4. Yıl

İngilizce : Shakespeare'nin Venedik Taciri (adlı eseri ve değerlendirilmesi), Cümle Yapısı, Genel Tarih

Türkçe : Kanunlar ve Türkçe Okuma - Yazma

Ermenice : Klasik Ermenice Grameri ve Araştırmalar

Bilim : Trigonometri, Astronomi, Tabii Fizik, eğer mümkünse Güzel Konuşma, Mantık, Kitap Koruma.⁷⁶

Özellikle Ermeni okullarının sayısı Birinci Dünya Savaşı öncesinde Bitlis ve ilçelerinde önemli artış göstermiştir. Bu artış, Ermeni isyanlarının artmasına ve Müslüman halkın toplu katliamına yol açmıştır.

Birinci Dünya savaşı öncesinde Bitlis ve ilçelerinde bulunan Ermeni okullarına baktığımızda şu tablo önümüze çıkmaktadır (Birinci dünya savaşı öncesinde Siirt ve Muş Bitlis iline bağlı birer sancak, Bingöl'ün Genç ilçesi ise yine Bitlis'e bağlı bir ilçeydi):

⁷⁶ Amerikan National Archives, *Despathes from U.S. Consult in Sivas (1886-1966)*, age.,

Bitlis ve ilçelerindeki Ermeni Okulları⁷⁷

İl ve İlçeler	Okul Sayısı
Bitlis	17
Siirt	26
Muş	9
Genç	1
TOPLAM	53

Ermeni eğitim örgütlerinin alabildiğine yaygınlaştığı dönemlerde Ermeniler, milletler mücadelesinde önemli rol oynamaya başlamışlardır. 93 harbi diye bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Rusların Yeşilköy önlerine kadar gelmesi Ermenileri cesaretlendirmiş ve onların milliyetçilik duygularını açığa çıkartmıştır. Ermenilerin çeşitli Hayırseverler Cemiyeti adı altında yürüttükleri faaliyetlerini; Araratlı Cemiyeti, Mektep Sevenler Cemiyeti, Şarklı Cemiyeti, Birlik ve Kurtuluş Cemiyeti, Karahaç Cemiyeti, Milliyetperver Kadınlar Cemiyeti, Ermenistan'a Doğru Cemiyeti, Genç Ermenistan Cemiyeti adları altında aşikâr olarak yürüttüler.

Bu okullarda “*Türk'ü, Kürd'ü her yerde, her şerait altında vur!.. Mürtecileri, ahdinden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür!.. İntikam Al!*”⁷⁸ gibi bildiri ve sloganlarla yetişmiş gençlerin daha sonra Anadolu'da Müslüman tebaaya mezalime iştirak etmiş veya destek vermiş olmaları muhtemeldir.

Sevk ve İskân Kanunu çıkarılması ile beraber Bitlis'te bulunan Amerikan Kolejleri hızla faaliyete geçerek, Ermeni çocuklarını güvenlik yetkililerine vermemek için akıl almaz yollara başvurmuşlardır. Bu yollardan birisi de, Ermeni çocuklarına “düşman” diye tanıttıkları Türk yetkililerin kendilerini almaya gelmeleri halinde okulla beraber kendilerini yakmaları aşlanmıştır.

Bu konu ile ilgili olarak 14 Ekim 1915 tarihinde Bitlis'te ikamet eden ve Bitlis'teki Amerikan Yetimhanesinde görevli Miss Myrtle O. Shane'nin,

Özellikle Ermeni okullarının sayısı Birinci Dünya Savaşı öncesinde Bitlis ve ilçelerinde önemli artış göstermiştir. Bu artış, Ermeni isyanlarının artmasına ve Müslüman halkın toplu katliamına yol açmıştır.

77 Sevinç, Necdet. *Ajan Okulları*, age., sah. 122-123

78 Kırşehirlioğlu, Erol. *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, age., sah. 18

Bitlis Amerikan Konsolosu Herr Von Scheubner Richter'e yazdığı mektup şöyledir:⁷⁹

Dün sizi gördükten sonra yazmak zorunda hissettiklerimi nezaketle dikkate alacağınıza eminim. Bu hala bizimle birlikte olan kadın ve çocuklarla ilgili bir konu.

İlk önce konuyla ilgili son olaylardan bazılarını aktarmak iyi olabilir.

23 Haziran'da bizim binalarımızdakiler de dâhil şehirdeki bütün Ermeni erkekleri hapse atıldı. Birkaç gün sonra kadınlar şehirden götürülmeye başlayınca valiye kısa bir ziyarette buldum ve okulumuzdaki kızları ve bize sığınan kadınları teslim edemeyeceğimi söyledim. Kadınlara ne olacağına Halil Bey'in (Mirliva Halil Paşa) karar verdiğini, kendisinin bu kararı değiştirmeye gücü olmadığını, ama bizim binalarımızdaki kadınları en sona bırakacağını söyledi. Valinin de rızasıyla Halil Bey'e bir mektup yazdım, bir kopyasını da valiye gönderdim. Bir cevap alamadım.

Kadınlar ve kızlar şu anda hastanede çalışıyorlar, bu sayede onları şimdiye kadar tutabildik. Yakın zamanda Cevdet Bey'le konuştuk, ama nihai güvenlikleri için bize bir güvence vermedi ve çocukların da gitmesi gerektiğini söyledi. Protestan topluluğumuz 25 öğretmen ve öğrenci, 25 kadın ve 12 çocuktan oluşuyor. Bunlardan başka hastanede çalışan diğer kadınlar ve 30 kadar yetim var. Kabul ettiğimiz bu ilk yetimler Türk yetkililer tarafından okulumuza getirilmişti. Hükümetçe bir sakıncası olmamış olacak ki başkalarını da kabul ederek barınak ve yiyecek temin ettik. Aslında hepsini kurtarmalıyız ama sadece cemaatimize mensup olanları tutmak için ısrar edebiliriz gibimize geliyor.

Bütün kalbim bu meseleyle dolu. Hiçbir şekilde hükümete karşı gelmek istemem. Gelmeden önce amirlerimiz bize bu konuda kesin talimat verdiler. Hükümet erkeklerin sürgüne gönderilmesini savaş için gerekli bir önlem olarak gördüğü için onları teslim etmeyi reddedemeyeceğimiz konusunda burada hepimiz hem fikir olduk. Fakat o zamandan beri gereksiz görülen o kadar çok olaya tanık oldum ki artık bana emanet edilmiş insanları teslim etmek farklı bir mesele olarak gözüküyor. Götürülmelerini engelleyebileceğimizi söyleyemiyorum. Bu çaresizlik içinde kimse bizim yaptığımızdan fazlasını yapamaz. Ancak yine de onları kurtarmak için gücümüzün yettiği her yolu deniyoruz. Bu konuda

79 Bryce, James ve Arnold Toynbee. *Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916 (Mavi Kitap)*, Cilt I. Çeviren Ahmet Hüner, Pencere Yayınları, İstanbul, Sah. 267-269

sizin yardımlarını rica ediyorum. Valiyi çok görmek istedim ama Miss (Mc Laren) hasta olduğu için tercümanım yok.

Hükümet büyükelçimize Protestanlar dokunulmayacağını söylediğine ve büyükelçinin bunu konsoloslara bildirdiğine dair yakın zamanda İstanbul'dan haber aldık. Fakat bu emirler burada uygulanmadı.

Bizimle birlikte olan kadın ve çocuklar hükümete muhtemelen hiçbir zarar veremezler, öyleyse neden böyle bir sona doğru yolları gerekiyor? Eğer hastane nakledilseydi onların bakımından sorumlu olabilirdik, o ana kadar onları yanımızda Harput'a götürmek uygun olacaktı. **İlk düşüncem, kızlarımızı almaya çalışmaları halinde okul binasını barikatlarla kapatarak onları zorla girmeye ya da binayı ateşe vermeye mecbur bırakmaktı.**

Bu şartlar altında böyle bir ölüm kızlarımız tarafından memnuniyetle karşılanacaktı. Bu plan tabii ki uygulanamazdı, bunu sadece onları bekleyen sondan ne kadar korktuğumuzu anlayabilmeniz için söylüyorum. Bu planı arkadaşlarıma söylediğimde muhalefet edenler oldu ama Hemşire (Marta), "Senin yerinde olsam bende aynı şeyi yapardım" dedi ve okulda barındıramadığım bazı kadınları başka binaya alarak onlarla kalmayı önerdi. Onun o anda gösterdiği anlayışın bana büyük yardımı oldu. Miss (kleiss) sayesinde onun ülkesini sevmeyi öğrendim...

Sonuç

Anadolu toprağında başlayan isyanlarda, özellikle Ermeni isyanlarında misyonerlerin etkisi çok fazla oldu. Masumane istekler göstererek Anadolu'ya gelen misyonerler, azınlıkları kullanarak hedeflerine ulaşmaya çalıştılar. Bu kişiler misyonerden ziyade ajan gibi çalıştılar. Ermenileri isyanlara yönlendiren, isyana teşvik eden bu misyonerler kan dökülmesinden çekinmemişlerdir. Ermeniler, misyonerler tarafından eğitilmiş, ihtilalcilik şuuru verilmiş, isyanlar çıkarılmasına neden olmuştur. Misyonerlerin okul açtıkları her yerde isyanlar kaçınılmaz olmuştur.

İsyanların önemli merkezlerinden birisi olan Bitlis'te Ermeni halkının nasıl ve kimler tarafından kullanıldığı bu makalede anlatılmaya çalışıldı. Bitlis'te açılan yabancı okullarda Ermeni öğrenciler isyan için eğitilmiş, isyanlarda önemli rol oynamıştır. Bu okullar eğitim yuvasından çıkarak birer isyan merkezlerine dönüşmüştür.

KAYNAKLAR

Birincil Kaynaklar

BOA, A.MKT.MHM, 694/2-8

BOA, A.MKT.MHM, 694/2-9

BOA, DH.TMIK.M, 127/23-1

BOA, DH.TMIK.M, 127/23-2

BOA, DH.TMIK.M, 127/23-5

BOA, İ.DH, 883/70444-18

BOA, MF.MKT, 259/7-1

BOA, MF.MKT, 385/34-1

BOA, MF.MKT, 385/34-3

FO/4162/E 13585, Mc Donell Dernekar, 29.10.1970

İkincil Kaynaklar

Amerikan National Archives, Despathes from U.S. Consult in Sivas (1886-1966) Microcopy No: T-681, Roll 1, 15 Eylül 1887 tarihli rapor.

Azap, Eralp Yaşar. *Osmanlı Belgelerinde Bitlis*, Bitlis Eğitim, Tanıtım Vakfı yayınları (BETAV), İstanbul 2015

Bryce, James ve Arnold Toynbee. *Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916 (Mavi Kitap), Cilt I. Çeviren Ahmet Hüner*, Pencere Yayınları, İstanbul,

Çark, Rh. Y. *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953,

Çavdar, Tevfik. *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Nazım Hikmet Kültür Yayınları.

Cırık, Bülent. *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015

Dinçer, Nahit. *Yabancı Özel Okullar*, İstanbul 1978

Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, İlânı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983

Esenkal, Ebru. *Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2007

Gürsoy, Şahin. *Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerini Üzerine Bir İnceleme*, Kocatepe Üniversitesi, sosyal Bilimler Dergisi

Haydaroğlu, İlknur Polat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı 47

Hocaoğlu, Mehmet. *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul 1976,

Hovannisian, Richard G. *Armenian Baghesh (Pages)/Bitlis and Taron/Mush*, Edited by Richard G. Hovannisian, Ucla Armenian History and Culture Series, Historic Armenian Cities and Provinces, 2 California, Academic publishers since 1980

Keha, Murathan. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerlik ve Erzurum'daki Faaliyetleri*, EKEV Akademi Dergisi, Sayı:58, 2014

Kırşehirlioğlu, Erol. *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul 1963,

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1968, Ankara 1970,

Mayewski, General. *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, Ankara Üniversitesi. Basımevi, Ankara 1986,

Memalik-i Osmaniyye'nin 1330 (1914) Senesi Nüfus İstatistiği, Dersaadet 1336 (1920),

Mısırlıoğlu, Kadir. *Moskof Mezalimi, Cilt I-II*, Sebil Yayınları, İstanbul 1977,

Özdemir, Hikmet vd. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi - Sayı 101, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004,

Raymond, H. Kevorkian ve Paul Paboudijan, *Les Arménins dans L'Empire Ottoman à la veille du génocide*, Paris 1992,

Selvi, Haluk. *Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları (1893-1896)*, Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu, Ankara, 2014

Serdar, M. Törehan. *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1995,

Serdar, M. Törehan. *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Genişletilmiş 2. Baskı, Bitlis Valiliği, Bitlis 2006,

Sevinç, Necdet. *Ajan Okulları*, Oymak Yayınları, İstanbul 1975

Sevinç, Necdet. *Sanık Yazılar*, İstanbul 1974

Şimşir, Bilal N. *Amerika'nın Türk-Ermeni Politikası*, Türk Yurdu Dergisi, Cilt 26, Sayı 226, Haziran 2006,

Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.II, İstanbul 1985

Temizer, Abidin. *Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi*, Avrasya İncelemeleri Dergisi, II/2, 2013

Thomson, Robert W. *Armenian Baghesh (Pages)/Bitlis and Taron/Mush, Bitlis and Armenian Histories*, Ucla Armenian History and Culture Series, Historic Armenian Cities and Provinces, 2 California, Academic publishers since 1980

Tozkoparan, Neşe. *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri ve Bu Örgütlerin İhtilalcı Ermeni Hareketlerindeki Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2007

Türközü, Kemal. *Osmanlı Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ay yıldız Matbaası, Ankara 1983,

Uralgiray, Yusuf. *İslam Âleminde Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 1977

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976

Yücel, İdris. *Kendi Belgeleri Işığında American Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2005